

Steponas Gečas

KARO MUZIEJUS PIRMOSIOS SOVIETINĖS OKUPACIJOS METAIS

1940 m. kartu su Raudonosios armijos įžengimu prasidėjo ir Lietuvos kultūrinio gyvenimo pertvarkymas, turėjęs tragiškų padarinių. Nors prieš karą nespėta labai smarkiai apiplėšti muziejų, uždaryti bažnyčių, bet niokojanti okupacija buvo juntama visose kultūros srityse. Stalininė sovietinė administracija ir jos vietiniai parankiniai, nelaukdami net rinkimų į liaudies seimą ir jos priimtų nutarimų farso, pradėjo griauti buvusią Lietuvos kultūros įstaigų sistemą. Per metus iki vokiečių okupacijos visuose istorinio profilio muziejuose neatpažįstamai pasikeitė ekspozicijos, kai kurios buvo visai uždarinėjamos. Beveik visur įrengiami "raudonieji kampeliai", šlovinantys Lenino, Stalino veiklą, "nenugaliama" Raudonąją armiją, muziejuose, kaip ir kiekvienoje kultūrinėje įstaigoje, atsirado ideologinio sargo - komisaro etatas.

Jau birželio 25 d. iš Vytauto Didžiojo karo muziejaus viršininko pareigų ir iš visų kitų pareigų kariuomenėje atleidžiamas muziejaus kūrėjas ir ilgametis jo vadovas brigados generolas Vladas Nagius-Nagevičius¹. Muziejaus politiniu vadovu (komisarų) paskiriamas dailininkas Bronius Žekonis². Muziejui kurį laiką vadovauja buvęs Lietuvos kariuomenės štabo spaudos ir švietimo skyriaus viršininkas pulkininkas Juozas Šarauskas ir Karo muziejaus saugūnas vyr. fondų

1 Generolo gydytojo Vlado Nagiaus-Nagevičiaus gyvenimo ir darbų apžvalga. Putnam, 1962 m. P. 189.

2 Ten pat. P. 189.

saugotojas administracijos majoras Petras Šeštakauskas. Tačiau jau 1941 m. pradžioje J.Šarauškas suimamas ir uždaromas į Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą. Prasidėjus karui, jis kartu su tūkstančiais kitų aukų nužudytas Červenėje, netoli Minsko. Muziejaus direktoriumi nuo 1941 m. vasario 5 d. paskiriamas buvęs komisaras B.Žekonis³.

Jau pačioje okupacijos pradžioje keičiamas ir muziejaus pavadinimas, 1940 m. liepos 25 d. Liaudies kariuomenės vado generolo Vinco Vitkausko įsakymu muziejui uždraudžiama vadintis Vytauto Didžiojo vardu. Dar anksčiau, birželio 26 d., V.Vitkauskas Liaudies kariuomenės štabo raštu Nr. 985 buvo įsakęs "(...) tuojau pašalinti visus buvusio prezidento Antano Smetonos pavcikslus, bareljefus, biustus, šūkius ir kitokius su jo vardu susietus viešumoje esančius daiktus bei užrašus"⁴. Netrukus, 1940 m. rugsėjo 13 d., LTSR Liaudies Komisarų Tarybos nutarimu muziejus patenka Liaudies švietimo komisariato žinion ir nebelieka jo ankstesnio pavadinimo - jis tampa "Kariškai istoriniu muziejumi". Įsigalint stalininiam režimui, muziejaus tolesnis likimas kurį laiką iš viso buvo nežinomas. Okupacinės valdininkijos sluoksniuose pasigirsta užuominų apie Karo muziejaus, kaip žalingo sovietinei ideologijai, uždarymą. Buvęs ilgametis muziejaus konservatorius P.Šeštakauskas savo prisiminimuose, išspausdintuose 1942 m. "Lietuvių Archyve", rašo: "Pirmasis Karo muziejaus puolimas įvyko po apsilankymo Dekanozovo (Sovietų Sąjungos okupacinės valdžios įgaliotinio Lietuvai. - S.G.). Dekanozovui aiškiai nepatiko Nepriklausomybės skyriaus ir kiti išstatyti eksponatai ir prie pirmo pasimatymo su gen. V.Vitkausku pareiškė, kad muziejus šiaip gerai atrodo, bet, deja, didelė eksponatų dalis neatitinka geriems santykiams su SSSR. Netrukus Karo muziejų aplankė agitpropo atstovai su dailininku S.Žuku priešaky. Apžiūrėję muziejų (...), pareiškė, kad toks muziejus socialistinei Lietuvos respublikai visai nereikalingas. Labai griežtai buvo pasisakyta prieš Vytauto Didžiojo statulą, nes Vytautas buvęs didžiausias imperialistas ir masių skriaudėjas"⁵.

Iškilus tokiam pavojui, muziejaus administracija paskelbė, kad muziejus reorganizuojamas ir todėl kuriam laikui uždaromas. Tačiau ir po šito muziejaus puolimas nesibaigė. Lietuvos respublikos švietimo liaudies komisaro pavaduotoju tapęs J.Žiugžda 1940 m. rugsėjo 2 d. įgalioja Kauno valstybinio kultūros muziejaus direktorių P.Galaunę sudaryti komisiją buvusiam Karo muziejui perimti.

3 Ten pat.

4 Ten pat. P. 186.

5 P.Šeštakauskas. Karo muziejaus vargai. Lietuvių Archyvas. Bolševizmo metai. II tomas. Kaunas, 1942. P. 244-248.

Muziejaus administracija iš švietimo komisaro A.Venclovos išgauna pažadą, kad vis dėlto likviduoti muziejų nebus nuspręsta be jo žinios ir skubotai. Po kurio laiko paaiškėja valdžios užmačios - Karo muziejuje sumanyta kurti vadinamąjį liaudies kovų muziejų, iš dabartinio muziejaus perimant didelę dalį patalpų ir eksponatų. Naujojo muziejaus organizatoriumi paskirtas J.Būtėnas, apsilankęs Maskvoje ir Leningrade, pareiškia, kad ten muziejuose niekur nerodoma medžiaga apie carus ar kunigaikščius, todėl reikia ir iš Kariškai istorinio muziejaus išmesti viską, kas susiję su buvusiais Lietuvos vadovais. Karo muziejus į Maskvą ir Leningradą komandiruoja skyrių vedėjas B.Žekonį (vėliau muziejaus direktorių) ir P.Šeštakauską, kurie, apsilankę Rusijos muziejuose, nustemba, pamatę carų, ypač Petro I, net paskutiniojo imperatoriaus Nikolajaus II laikams pavaizduoti skirtas ekspozicijas. Sugrįžę tai išdėsto Švietimo liaudies komisariatui, tačiau "jų nustebimui, jiems buvo pasakyta, kad kas ten (Rusijoje - S.G.) galima, mums negalima, nes mes dar nepribrendę"⁶. Svarbiausias valdžios uždavinys buvo kuo sparčiau sovietizuoti ekspozicijas ir muziejaus aplinką.

Pirmiausia pasikėsinta į didžiąją salę, kurios centre buvo Vytauto Didžiojo kapela (paaukštinimas). Čia nuosekliai buvo rodoma garbinga Lietuvos valstybės praeitis nuo karaliaus Mindaugo laikų iki Nepriklausomybės atgavimo ir kovų už jos įtvirtinimą. Iš šios salės pasiūlyta pašalinti visus paveikslus, vaizdavusius Lietuvos kariuomenės kovas su bolševikais 1919-1920 metais. Minėtai P.Galaunės vadovaujamai komisijai didžiojoje salėje labai nepatiko ir didinga kelių metrų aukščio gipsinė Vytauto Didžiojo skulptūra. Visos salės išmontavimas būtų ilgai užtrukęs, o pertvarkytojai skubėjo, todėl Vytauto kapelą laikinai atskyrė nuo centrinės salės pertvaromis, o paskui pačią statulą uždengė. Kapelos centre, priešais uždengtą Vytautą Didįjį, buvo pastatyti iš Maskvos atgabenti Lenino, Stalino ir Vorošilovo biustai, šalia pakabinti Markso, Engelso, Molotovo, Timošenkos ir Paleckio portretai. Įdomu, kad Stalino biustas kaip eksponatas buvo įvertintas 2 500 rublių, o Lenino - tik 1 000 rublių⁷. Ekspozicijos stenduose pakabinami sovietinių maršalų portretai, taip pat paveikslai sovietine tematika, tokie kaip "Stalinas ir Vorošilovas Kremliuje", "Leninas ir Stalinas prie tiesioginio laido", "Leninas Petrapily", "Caricino gynimas". Stendus papildė didelio formato nuotraukos - "Lietuvos Liaudies seimo delegacijos sutikimas Maskvoje", "J.Paleckis kalba Kremliuje" ir kitos⁸. Apskritai per kelis sovietinės okupacijos mėnesius muziejus buvo priverstas įsigyti keliasdešimt paveikslų, li-

6 Ten pat.

7 Lietuvos Valstybinis archyvas (LVA). F-R 423. Ap. 1. B. 7. P. 32.

8 Ten pat.

tografijų, biustų, vaizduojančių bolševikinius vadovus ir propaguojančių stalininę santvarką ir Raudonąją armiją. Iš jų net 6 kūriniai su Stalino, 4 - su Lenino atvaizdais⁹.

Atėjūnams ir jų užmačių vykdytojams nepatiko ir bronzinis užrašas didžiosios salės ekspozicijoje: "Per amžius budėję, laisvę laimėjome per aukas ir pasišventimą", todėl jis buvo panaikintas. Vietoj jo iškeliamas kitas: "Raudonoji armija - galingoji tautų taikingo darbo tvirtovė". Buvo uždaryta Lietuvos žmonių gausiai lankyta žuvusiųjų kriptą. Sugriauti jos nespėta.

Naujų eksponatų 1940-1941 metų sovietiniu laikotarpiu muziejus beveik neįsigijo, išskyrus anksčiau paminėtus propagandinius dailės kūrinius ir keletą etnografinių dalykų. Muziejus savo fonduose taip pat turėjo ir paslėpė išformuotų Lietuvos kariuomenės pulkų vėliavas. Be to, 1941 m. pavasarį Kariškai istoriniam muziejui Liaudies Komisarų Taryba pavedė surinkti Kauno įmonių ir artelių produkcijos pavyzdžius, taip pat tautinius kostiumus, sovietmečio dailininkų peizažus, tautodailininkų įvairius gintaro, medžio, tekstilės dirbinius¹⁰. Šie eksponatai 1941 m. birželio pabaigoje turėjo būti nugabenti į Maskvoje rengiamą propagandinę SSRS tautų parodą. Muziejus surinko apie 200 įvairių daiktų, bet jų išsiųsti į Maskvą nespėta. Bolševikams pabėgus, karo pradžioje dalis šių eksponatų perduota Raudonajam kryžiui, dalis panaudota Raudonojo teroro ekspozicijai įrengti bei kaip inventorius¹¹. Kai kurie eksponatai, daugiausia paveikslai ir tautodailės kūriniai, pateko į muziejaus fondus.

Pirmosios sovietinės okupacijos metais keitėsi ir muziejaus aplinka. Pirmiausia nuo varpų bokšto ir muziejaus dingo lietuviškos vėliavos. Muziejaus archyve yra išlikusių pastato šventinių papuošimų eskizų. 1941 m. vasario 23 d., pažymint Raudonosios armijos 23-iasias metines, virš muziejaus fasado buvo pritvirtinta didžiulė raudona elektros lempučių girliandomis apšviesta penkiakampė žvaigždė. Žemiau jos - SSRS herbas ir kelių metrų raudono audeklo fone Stalino (didžiausias iš visų), Molotovo ir Lenino portretai. Apskritai raudona spalva be saiko pradeda dominuoti visomis progomis.

Kartu su stalinine okupacija prasidėjo ir Karo muziejaus sodelio tragedija. Jau pirmomis dienomis nutraukiamos gražios vėliavos pakėlimo ir nuleidimo, žuvusiųjų pagerbimo tradicijos, karo invalidų orkestras 1941 m. pavasarį iškeliamas į atidarytus naujus profsajungų rūmus. Paskutinis Nežinomo kareivio ir žuvusiųjų už Lietuvos laisvę viešas pagerbimas įvyko 1940 m. birželio 26

9 Ten pat.

10 Ten pat. L. 43-47.

11 Ten pat. L. 35-37.

dieną. Dėl šio pagerbimo prieš tai buvo daug ginčų naujoje, vadinamojoje liaudies, vyriausybėje, kurioje iš pradžių buvo ir keletas Lietuvoje gerbiamų žmonių, kaip antai prof. V.Krėvė-Mickevičius, inž. E.Galvanauskis. Savo prisiminimuose generolas S.Raštikis rašo, kad pagerbimo didžiausi šalininkai ir buvo minėti Vyriausybės nariai ir divizijos generolas V.Vitkauskas. Jų balsai ir persvėrė pagerbimo priešininkų balsus. Vyriausybės vardu vainikus padėjo V.Krėvė ir V.Vitkauskas, o muziejaus svečių knygoje pasirašė visi Vyriausybės nariai. Per iškilmes V.Krėvė pasakė trumpą kalbą, kurioje buvo tokie žodžiai: "Pirmieji mūsų žingsniai yra pagerbti Nežinomo kareivio kapą, kuris visai Lietuvai yra simbolis Nepriklausomos Lietuvos. Prie šito kapo (...) mes pasižadame rūpintis įvykdyti visa tai, dėl ko šis kareivis žuvo ir paaukojo gyvybę. (...) Tai yra mūsų darbo simbolis, ir dėl tų idealų, dėl kurių žuvo pirmieji kovotojai - dėl Lietuvos laimingos, nepriklausomos, mes kovosime ir jos naudai dirbsime"¹². Didelis humanistas V.Krėvė 1940 m. birželio 26 d. dar naiviai tikėjo Lietuvos valstybingumo išsaugojimu. Tai buvo pirmosios ir paskutinės oficialiosios iškilmės Karo muziejaus sodelyje.

Naujajai valdžiai užkliuvo ir sodelyje buvę paminklai, jų likimą ne kartą svarstė jau minėto muziejaus reorganizavimo komisija. Tikrosios vandalizmo batalijos niokojant tautos panteoną - Karo muziejaus sodelį - vyko jau po karo, o 1940-1941 metais tai padaryti dar neišdrįsta ar nespėta. Tačiau buvo pašalinti Povilo Lukšio ir Antano Juozapavičiaus biustai, muziejaus administracijai pasiūlyta nukelti pirmojo Lietuvos generolo Silvestro Žukausko bei Šaulių sąjungos įsteigėjo Vlodo Putvinskio biustus ir jų vietoje pastatyti maršalo Vorošilovo bei Molotovo statulas.

Įdomiai buvo išsaugota knygnešių sienelė. 1941 m. pradžioje valdžia įsakė panaikinti visas knygnešių pavardes, tačiau muziejaus vadovybė šito nurodymo neįvykdė. Kadangi knygnešių pavardės buvo iškaltos granitinėse plokštėse, kurios buvo į sienelę įmūrytos įdubose (nišose), muziejininkai jas uždengė lentomis ir aptaškė cementu. Taip užmaskuotos knygnešių pavardės kol kas buvo išsaugotos.

P.Šeštakauskas savo prisiminimuose palyginti teigiamai atsiliepia apie 29 teritorinio korpuso vadą F.Žemaitį-Baltušį, kuris toleravo karo muziejaus egzistavimą ir ypač nekompetentingu kultūros reikaluose laiko komisarą J.Macijauską. Didžiausiais karo muziejaus griovėjais P.Šeštakauskas laikė Lietuvos kompartijos CK švietimo reikalų atstovą J.Zdanavičių ir jam pritarusius A.Venclovą

12 Stasys Raštikis. Kovose dėl Lietuvos. 2 tomas. Vilnius, Lituanus, 1990. P. 367.

ir J.Būtėną¹³.

J.Zdanavičiaus reikalavimu buvo nutildytas Laisvės varpas. Jis taip pat pasiūlė pertvarkyti bokšto varpų automatinį mechanizmą taip, kad jis vietoj giesmės "Marija, Marija" skambintų dainos "Široka strana moja rodnaja" ("Ir platus gimtasis mano kraštas") melodiją. Čia vėl muziejininkai pergudravo bolševikinius valdininkus paaiškindami, kad techniškai tai padaryti neįmanoma, nes ankstesnė melodija užprogramuota jau varpų gamybos firmoje¹⁴. Po to varpų muzika buvo visai išjungta.

Nutilo varpai ir karo invalidų trimitai, nesiplaikstė trispalvė, užgeso aukuras prie Nežinomo kareivio kapo. Tačiau neretai nakčia ant jo atsirasdavo gyvų gėlių puokščių...

Norėta dar labiau išniekinti muziejų ir sodelių - komunistuojantis jaunimas ne sykį reikalavo didžiojoje muziejaus salėje ar prie Nežinomo kareivio kapo surengti šokius ir gegužines. Muziejaus vadovybei tik per didelį vargą, tarpininkaujant partiniams organams, pavyko apsiginti nuo tokios šventvagystės. Pamynus gražias kilnias tradicijas, slopinant viską, kas buvo skirta tautinei sąmonei žadinti, apmirė natūralus visuomenės judėjimas. Todėl nenuostabu, kad žmonės vis mažiau beužsukdavo į sodelių ir Karo muziejų. Smarkiai sumažėjo lankytojų. 1938 m. Karo muziejų aplankė 67 973, 1939 m. - 59 767, 1940 m. pirmąjį pusmetį (iki sovietinės okupacijos) - 25 216 žmonių, o per likusį 1940 m. laikotarpį ir 1941 m. iki hitlerinės okupacijos (per metus) muziejuje pabuvo tik 20 879 lankytojai, ir tai didesnė jų dalis - 13 564 lankytojai - buvo Raudonosios armijos kariai¹⁵.

Lietuvių kariai muziejų aplankydavo retai todėl, kad lietuviški daliniai buvo perdislokuoti toli nuo Kauno, be to, daugumai lietuvių sunku buvo matyti merdėjantį muziejų, paniekintas tautos relikvijas.

13 P.Šestakauskas. Karo muziejaus vargai. Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai. II tomas. Kaunas, 1942. P. 244-248.

14 Ten pat.

15 Generolo gydytojo Vlodo Nagiaus-Nagevičiaus gyvenimo ir darbų apžvalga. Putnam. 1962. P. 186.